

Զապէս պիտի թողնուի ձախորդութենէն ի ձախորդութիւն գլորած էր. և հուսկ ուրիշն իւր մէկ հատիկ սփոխանք տղայն ալ կորսնցնելով՝ հարուածին ժուժել չէր կրցած. ողջոյն խելապատակը դորդած էր: Միտքը սկսեց էր լուսնին վրայ սեւեռել. ողջոյն գիշերներ անոր առջին կեցած մտախորհ կը մնար: Յանկարծ առաւօտ մը արթննալով՝ մտոց խանգարման նշանները տուած էր: Բոլոր տնեցիք ու գրացիք ժողովելով գէպ ի պատուհանը կը տանի, և հոն երկար խօսակցութեամբ կը հասկցունէ որ մինչև ցայն վայր կենաց հնգապանք զինքը բռնադատած էին իւր լուսն տնուէր ծածկելով, այլ ժամանակը եկած էր որ աներկիւզ այն չքիզ անունը աշխարհիս ծանօթացնէր: Ինքը լուսնին մէջ մեծ և ամենաճոխ իշխան մըն էր, որ ծառանգական իրաւամբք իւր մեծանուն նախնեաց յաջորդած էր: Սակայն ոխերիմ և հզօր թշնամեաց զիպած էր. որք բռնութիւնը և բարարութիւնը ձեռք առնելով՝ զինքը

յաղթահարած էին, և յաջողած էին դաշնակէց ընելով զինքը լուսնէն հալածել ու վար յիւրիւր գլորել, տիրելով իւր Թագաւորութեանը և անրաւ գանձուց:

Սակայն այս ձախորդութեան առջին ինքը լքում չէր զգար. ամենայն ջան ու ճիգն կը Թախիւր միասնաբար իւր Թագաւորութիւնը ձեռք բերելու. ոչ միայն մեծամեծ իշխաններ յաջողած էր իրեն թիկունքընել, այլ և հզօրագոյն փառաբանք իրենց տաղանքը կը մաշեցնէին՝ որ իւր անրաւ հարստութեան գանձերը գաւառատանի օրիօք ևս զարմնել տան: Եւ որպէս զի իւր այս իրաւունքը աւելի ևս զօրոյցնէ, կրցածին կողմէր ճգնէր իւր բարեկամաց թիւը աճեցնել. այսու նպատակաւ ամեն հանդիպողին՝ լուսնի ապակտութեան չքանշանը կը բաշխէր:

Եւ այսպէս ևս ալ այս նորակերպ ապակտութեան ցուցակն անցնելու բարեբաղդութիւնն ունեցայ:

Կը շարունակուի:

Հ. ՅԱՅՈՎԵԱՆ Վ. ԻՍԱԿԵՐՏԵՆՈ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ՅՆՑՄՈՒՆՔ ԲԱՐԻՋՈՒ

ԿԱՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂՂԻՈՅ 1871-Ի ՀԱՍԱՐԱԿԱՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

Գաղջոյ երբորք կայսերութեան անկումը վերջ եկած պատմական գործոց մէջ թէ ոչ առաջին սակայն առաջիններէն մին է Մ. Տիգրանի Բաղդա Յայնաժը, եթէ ոչայն, եթէ լեզուի և եթէ հմտութեան համար, որ և անմիջապէս հնգնակին բռնալ տուաւ Ճեմարանին զգուները:

Մարտիմ Տիգրան ծնեալ յամի 1822 յետ հրահանգելոյ ի մասնաւորութեան և ի պատկերահանութեան, աշխարհ երիտասարդութիւն մը անցուց մերթ իւր զմուտը կռուելով յԱղջոյն պահապանս 1848ի յունիսի Յեղափոխութեան միջոց, իբրում վերադարձելով՝ Գաղջնաք զօրավարին ձեռքէն ընդունեցաւ լիբէժն Գաղջնի ապակտութիւնը, և մերթ ճանապարհորդելով յԱրեւել, նախ 1844-1845 տարիները և ապա դարձեալ 1849-1851 տարիները, յորս տեղութեան կողմանէ լրջեցաւ մասնաւորապէս Սիգիդուտ, ի Նիսպիս, ի Պաղեօսի և ի Փոքր Սիսի, և ի Գաղջնի հետք յերաւ բազմաթիւ լուսնկարեւալ կապապքը, որը առաջին անգամ յետոյ ծառայեցին տաղաբութեան: 1853 թի լիբէժն Գաղջնի ապակտութեանց: Սկզբ վերջ նշանաւոր յօդուածներ տուած է բազմաթիւ լրա.

զինքնու. և Հանգանքու. և մասնաւոր առ Հանգէս (իւրիւց Արեւարհայ Revue des deux mondes): Բարեկա բարապակն կենաց և կազմութեան վրայ դրածքը աւելի հաշակեցին անուէր և 1869ի Սիգիդե պատմութեանը զինքը ձեռք կռուի անգամ անուանեց, թէպէտ պատմութեանը վրայ գալովց այս հրովարտակը երբեք չեկաւ յերեւոյն:

Մարտիմ Տիգրան արդէն կանխաւ յայտնեց էր իւր գաւառական սուր հանձարը և բերումը՝ հրատարակելով 1848ի Յեղափոխութեան Յուշեր, ինչպէս նաև Նիսիի Հաւաքութեանը Սիգիդե և Գաւաքութեանը Տիգրանի հրատարակել Բաղդա Յայնաժը յորս ամբողջութեան 1871ի Հասարակավարչութեան պատմութիւնը սկսեալ մարտ 18էն մինչև մայիս 28, ոչ իրեն Պատմութիւն այլ իւր առանձին առանձին գրուածքներ, վասն զի ըստ իւր տակը անկարելի է առ այժմ ամբողջական Պատմութիւն մը գրել, քանի որ ապակտն պէտք եղած տարիքը հասարկած չեն, թողունք որ մեծ մաս մ'ալ հրեհը լինելը և նոյն իսկ հասարակավարչը զայնս լինեցին. և թէ պէտ անձեռի պէտամեն կողմանէ իւր քովը տեղացիք հաստատարութիւնը, վկայութիւնը, նամակակը, յիշատա.

կարելի, ակնառանկա, այսու հանդերձ տակաւին բաւա-
կան չի տեսնար զանոնք։

« Պէտք չկայ, կ'ընէ իւր յառախարհին մէջ, պէտք չկայ
ըսելու որ ի՞նչ պատմութեանց է ի՞նչ բազմաթիւ ման-
րամանութեանցով պահներ սպրդեր են, այդ վերի-
պահներն ահա մայր են. ոչ մի կուսակցութեան ոգի ինձ
տեսնարգած է. վասնզի բնաւ բաղադրութեամբ կոչման
ըն չեմ պատկանի. անտարբեր եմ վարչութեան կրած ա-
նուան վրայ, փայտ լծէ այդ վարչութիւնը իւրաքանչիւրին
ապահովութիւնը պահպանել՝ որուն իրաւունք ունիւր
տարբեր տալովին. ուրիշ բան չկրնտեսի բայց լծէ շէնար-
տութիւնը և ամէն ննջալէս եկածը ըզի զայն գտնաւոր և
ծանոցանալու։

« Այսու հանդերձ չկարծուի որ շէնարտութիւնը միշտ
տարբերութիւններ բերէ եմ. շատ անգամ զայն ծածկեր եմ առ-
յարգանաց ընկերացողն և իմ իսկ անկիւն. կան անառա-
կութեան և անքանութեան դարձեր՝ զորս պէտք է լռել
Կարծեալ կարելի եղածին լափ շանացի այն զիպող վրայ
սպասել խօսի՜ որոնք հաստատանարածքն են անցան և
հետագայոր տակի կատարեալ կերպով լուսարներու
էին։ Շատ անգամ մտադրութեան նիւթ չընելու համար
այն անկիւնը որոնք փակել են տարգարութեան ննջալէս,
ըզի յայտնապէս ինչ որ գիտէի. կրնամ այդ մասին
երկու օրինակք յիշել. կրնայի փերքերի բոլոր սպանողը
շնամանի, սակայն միայն երեքը անուանեցի, ուրիշները
այս բանին համար հաշուեալս չըլլալով՝ անուանի չուուի։
« Արեւելի Դամբիկեաններուն ջարդին պատմութեան
մէջ գուրս ցուակցողի Սերիպիէի և Պաւսի խաղացած
դերերը, սակայն լռեցի զիսուս որ յաղցաւորն անունը,
որովհետեւ տարգարութեանց այդ բանին համար իմե՜ հա-
շի. պահանջած չէ։ Այդ զգուշութիւնը միշտ պահեցի.
սակայն չիբայց բնաւ գոհ ընել հասարակարկիւնը։ Ի-
րանց հայր ըլլալու համար՝ պէտք էր ցուցանել որ Գե-
րապալանա Տարպուս սպաննեց զՎերիկ և լծէ Եղեմ
հրացանի բանեց զիմից։»

Քանի որ սկսան հրատարակուիլ Բարիգու ճնշմանքնե-
րը անհամար յողաւաններ և զըջոյններ գրուեցան ընդ-
եմ Մարտի Տիգրանի. նոյն իսկ երբ Վիկտոր Հեկկիլի
Թաղման, իբր նախագահ Դեմարտանին իրեն կ'իյնկար խո-
սել զազաղին վրայ, կանխեալ հասարակարկիչը նայն
տարածեցին որ ի՞նչ Մարտի Տիգրան խօսեր, մեծ խառ-
վութիւն պիտի հանկին. և սակայն Մ. Տիգրան հասա-
րակարկութիւնը ատելու ժամանակ չէր ասեցողը Հա-
սարակապետութեան, ինչպէս իւր լծեալմիջը զիմը կ'ամ.
բառասանէին, ըստ իրեն և հասարակարկութիւնը բուն
Հասարակապետութեան հակառակն էր. ինքն ևս գիտէ
որ անոնց ատելի է և պիտի ըլլայ. « Յայտնի է որ իմ ըրած
և ահա տարածած քննութիւնը՝ այդ սպրդեալութիւն-
նը պաշտպանողաց, բառութեամբ վե՛ճ ինչպիսի ուղղուե-
րու. համարեալու բաղդը լռածեցան և Արտիսիներն որ մը
իւր զանազան լռելով ի՜ լաւ մարդկանց, ըսեր է. կը վախ-
նամ որ գէշ գործ մ'ըրբ եմ. ինձի հարկ չկայ այդպի-
սի վախ մը ունենալ, և ճանչցայ անմիջապէս որ գէշ գործ
մը չէր խօսի հասարակարկութեան վրայ պէտք եղա-
ծին պէս։ ինձի համար շնորհքն նախաւորն, շարաի-
տութիւնը և զըգարտութիւնը որ չհարաւորէ։ Արեւիկայ

ինձի կարեւր բան մը չէրեցաւ և հոգ չեղաւ։ Բաւական
նապէս ցուրեք մը յիշեցաւ և ծանօթ են ինձ իրենց ա-
ռանները. կը յիշեմ այն տաճիկ խաղը՝ լի՛նէ կենաս
քար նետելու քու վրայ. հաղող շան, երեքը ճամբորդու-
թեանը նապատակին չեն հասնիք. Թողալու որ հաղթին և
շարաիտեցի ճամբաստ։

Մարտի Տիգրանի զարկովը այն կը գրգռեր տակի՜ որ
այդ հասարակարկիւնը, որոնք սպաննեցին արքեպիսկո-
պոս, նախագահը, քահանաներ, կրօնաւորներ, շատ մը
պատանաւոր քաղաքացիներ, այլեցին զՎրմը, Դիւլլիքի,
Հաշուեալունը, Բարիկանութեան պալատը, այդ աներիւք
և սպանիւք կը պարծենաւ որ քաղաքագիտութեան մը նը-
պատակաւ զայդ կ'ընէին և օակոյն կ'ընէ. « Աւելի ազգայն
ժամանակի մը մէջ, երբ յերևան զայ բովանդակապէս
այս Հասարակարկութիւնը, որուն հազիւ մէկ քանի
անկիւնները կըցայ բանալ. այն ատեն պիտի տեսնուի որ
քաղաքագիտութիւնը բնաւ մաս մը չունէր դորա մէջ։ Ա-
նոնք որ զայդ հարեցին՝ ասիպեցին զիարկը զայն ընդու-
նելու և յետո չկատեցան ոչ մի յանձնարք զայն շարունա-
կելու համար. կը կոչուէին հասարակապետութեան, ուրիշ
բան չէին՝ բայց լծէ անձնաւոր փառասնեք և գիծե՛ք յիշ-
խանութիւնէ. լի՛նէ բաժանուր մը իրենց ընծայեր իշխա-
նութիւն, բաղդ է պատանաւորն, արքեպը կը մարտէին
կը տարակուսում Տեմեշլով այն հալածանքը զոր փու-
թով ի՜ գործ կը գնին տէր ըլլալուն պէս, ընդդէմ անոնց,
որք զլուր չեն ծակը իրենց յախարակութեան, հարուս-
տով այն անիւնները զորս յանձնատեցած ի՜ գլուխ հանեցին,
յիշեցի այն հոշակաւոր նամակը. Հիմա երկու հարիւր
զլուր կարել տուի ի՜ իմ, կը խոստանամ ամէն օր նոյն-
քան կ'առաքուի ուրախութեան և առաքելութեան արտա-
սուք կ'ողողիլ արտեսանէ՜րս սուրբ զիպանման մը յա-
ռաւ եկեղեցի։ Այն անկախութիւն որ կը գրեր զանիւնը,
յետոյ զուրս պիտի ըլլաւ Որոնքն, ի՜ գործ պիտի գնէր
կայսրութեան զաղտնի գործերը և պիտի պահպանէր իշ-
կորդը վերադարձումը, որուն պատկանիւր եղաւ։ Ֆուշի
սխտերն և փառասիրութիւնը Օղեւ տը Վիկի մէջ
Հասարակարկութեան ժամանակ, բայց կը փնտռեմ
իւր խեղքը և չեմ գտնար։»

Մարտի Տիգրան իւր Հասարակարկարկութեան չորս
հատարներուն մէջ մի միշտ կ'ընէր ունի և միշտ նոյն
սխտերն զրինը, որով կը հնչէր զընկերացող։ Ահա այս-
պիսի մատնած մը՝ որ մերեւուր ժամանակաց կորեւորու-
թեամբ մեծ յարգ ունի, փափկեցանք ատելի ևս ծառն-
թաղմանը Ազգերուս, լծէ ոչ բովանդակ՝ գոնեա թարգ-
մանաբար հաւաքովը նշանաւոր գրուանքներ և զլուրիե-
րն և. այժմէն ներսն կը խնդրեմ յնկերութեանցը ի՛նչ
այնպիսի ահաւոր էջեր հանդիպէր, զորս չկարենանք ըն-
թեանուր առանց արարափելու։ Այսուհի հոշակաւորն նա-
նապարհորդը Սերեկուն Արիկիէի ծայրէն կը գտնուէր
Հասարակարկութեան միջուկ, և վերջապէս յարկներ եր
զանապալ չիլիւնկացը, երբ 1872 փետուար 14ին յիշ-
քապէս լուսարկուն օտարաց, յորս կարացք փնտրանային
Հասարակարկութեան գլուխները, անկումը, անիւնները
է և պատկեմ, իրեն ըրած սպաւորութիւնը անգին նշա-
նակեց. «Վ՛ր. Գաղղիւն, ո՛վ Գաղղիւնցի, այդպիսի գործեր
նոյն իսկ Արիկիէն կը գործը անձնաթիւ են ։»